

Střítecký, Jaroslav

Karafiát, Jan (editor)

Böllův poslední román

In: Střítecký, Jaroslav. *Studie a stati*. 2. Karafiát, Jan (editor). Vydání první
Brno: Masarykova univerzita, 2020, pp. 207-212

ISBN 978-80-210-8879-5 (1. sv.); ISBN 978-80-210-9569-4 (online ; pdf)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/142492>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

BÖLLŮV POSLEDNÍ ROMÁN

Mýlil by se, kdo by v posledním Böllově románu *Ženy v krajině s řekou* (*Frauen vor Flusslandschaft*, 1985) hledal obraz politického a lidského života v Bonnu. To od knihy očekávali západoněmečtí kritikové i čtenáři (obratem byla rozebrána!) – a byli rozčarováni. Jak to, že autor, který nejnespornějších úspěchů dosáhl jako satirik (*Nejen v době vánoční, Nicht nur zur Weihnachtszeit*, 1952; *Sebrané mlčení doktora Murka a jiné satiry, Doktor Murkes gesammeltes Schweigen und andere Satiren*, 1958), a jehož polemický vztah k Německé spolkové republice přerostl v přímou veřejněpolitickou angažovanost mimořádného vlivu a ohlasu, nevsadil do bonnské kulisy román klíčový, vztahující se k významným a známým osobám? Nepochybně by leckterou z nich s chutí a přesvědčením postavil na pranýř grotesknosti. Jak to, že kniha, která dle předběžné nakladatelské reklamy měla nabídnout pohled do politické kuchyně přes soukromí ložnic, vlastně nikoho nekompromituje? Že je tak vzdálena skutečným problémům a dějům politickým?

Mnozí to vysvětlovali úpadkem tvůrčích sil na smrt nemocného autora, přičemž poukazovali na nezvykle zredukovanou románovou formu. Sestává pouze z dialogů a monologů, leč kvality dramatu nemá, přestože jsou v něm roztroušeny poznámky režijního rázu. Máloco se v dialozích vyjevuje, promlouvající informují čtenáře namísto sebe navzájem, všechny postavy mluví stejným jazykem – Böllovým jazykem soucítění, něhy ke všemu živoucímu, ale i ironického třpytu a humoru, místy laskavého, laškovného, místy sršícího sarkasmem. To vše jsou znaky vypravěčství a nikoli dramatu. Text se skládá z epizod, z nichž některé mají charakter samostatných povídkových příběhů upomínajících vtípem a vynalézavostí na nejlepší stránky Böllovy vrcholné prozaické tvorby. Kromě redukce románu na dialog a monolog je tu nápadná též redukce individualizované literární postavy na typ. Domnívám se, že jedno s druhým souvisí.

Uvnitř typu jsou jednotlivci zaměnitelní – a o to, zdá se mi, Böllovi šlo. U zraleho autora ovšem toto schéma nemohlo vyústit v obehnaný existenční nárek nad odosobňujícím tlakem společenských mechanismů a bezdomovím konkrétního člověka – Böll si ostatně na tuto strunu kdysi zahrál (*Klaunovy názory, Ansichten eines Clowns*, 1963, česky 1966). Vyústilo v redukci, která umožňuje bilanci. V posledním velkém textu, psaném za zdlouhavého fyzického utrpení v očekávání smrti, jako by ještě jednou a pohromadě vystoupily nejvýraznější postavy, jež autor vytvořil v románech předcházejících. A s nimi, s tímto echem ve zkratce shrnujícím, co po léta vyzrávalo do jednotlivých podob, resumuje se kontinuita Böllovy pozice umělecké a občanské.

Román o ženách na pozadí krajiny s řekou je tedy především sebevypovědí, úzkostným vyvoláním luzných i příšerných stínů, jež zaživa tolik komplikovaly osudy Böllovy generace (nar. 1917, po celou válku na frontách, poté návrat do zničeného Německa, sen o novém počátku, zahlušený realizovaným snem o obnovení pragmatické kontinuity). Krajina s řekou není krajina ledajaká. Je to místo mytické, domov starogermánských božstev, s nimiž ta novodobá tak groteskně – ač ne vždy ke svému neprospěchu – kontrastují. Je to výspa, na níž kvetla latinská kultura antická, ale potom též křesťanská, katolická; na velký reformační převrat to tu bylo příliš blízko Římu, jak se vyjádřil mohučský arcibiskup Albrecht Braniborský (1490–1545), zadlužený u Fuggerů, a nucený proto přes osobní sympatie k Lutherovi, motivované kromě důvodů teologických též důkladně zvažovanou možností zesvětlit svou arcibiskupskou državu v osobní knížectví, obchodovat s odpustky. I na prahu občanského věku však právě zde, v Porýní, zapaloval srdce mýtus o lidské rovnosti a bratrství, zatímco myslí se nepřestávaly střízlivě leč neúnavně zaměštnávat hospodářskou podnikavostí. Pro mytické místo je příznačná plná polarita: ke všemu tu byl přítomen i opak, obojí začasťe v nejryzejších podobách. K liberalismu a republikanismu spjatému s Francouzskou revolucí například nejbělejší monarchistická opozice rovněž francouzská, k činorodé a novot se nelekající dělnosti prastará a mnohvrstevná tradice, ke smavé lehkomyšlnosti jednoho z nejskvostnějších vinorodých krajů Evropy (nedaleko nad Mohučí po proudu, od soutoku Rýna s řekou Nahe, chráněno od severu pohořím Taunus, začíná klima přinejmenším srovnatelné s toskánským) úporná mystická hloubavost, která zdaleka neskončila životním příběhem Hildegardy z Bingen (1098–1179), velké farmaceutky a abatýše šťastně vyklouznuvší ze smrti plamenem postihující čarodějnice, nebo Mistra Eckharta (1260–1327), mystika rovněž na pokraji kacírství, o jehož dílo se dnes zajímají právě tak dialektikové jako analytici jazyka vědy. Richard Wagner prokázal nade vši pochybnost geniální intuici, když – ač rodem Sas a v Porýní leda turista a načas vynálezce, když zdokonaloval fagot – posunul děje inspirované raně středověkými burgundskými vyprávěními na severozápad, právě do této krajiny kolem Bingen, k vodám, nad nimiž se vznášejí duše odvážlivců, kteří tu podlehli zlobě vodního živlu nebo loupežnické léčce. Vcelku právem bývá

dnes *Prsten Nibelungů* inscenován a vykládán jako mytologické vyjádření moderny se všemi jejími vnitřními protiklady. Mladému Bedřichu Engelsovi se ostatně na Rýně vedlo nejinak: okouzlen popisoval třepetání šátečků zpívajících německých žen na německé lodi plující po nejněmečtější z řek. Německý, němečtější, nejněmečtější – to v Porýní na jednom z pólů povždycky a při všech vadách na kráse znamenalo svobodnou vlast svobodných lidí. Nepřestával tu ovšem, jak řečeno, být plně přítomen i protipól. Míra ušlechtilosti, s níž se projevoval, se v dějinách střídala, nezřídka od jedné krajnosti ke druhé.

Heinrich Böll v tom, co zde jen náznakem vzpomenuto, byl nejen vzdělán. Zde a v této tradici vyrostl a žil. Maloměstská rodina truhláře s uměleckými ambicemi ve velkoměstě, jako byl Kolín nad Rýnem, nebyla ani zdaleka karikaturou velkých a krajních kulturních vzorců, nýbrž skromnou, ale opravdovou jejich variantou, která musela obstát v každodenním životě. V tomto ohledu není bez významu srovnání s Karlem Čapkem. Sotva by bylo výmluvné literárně, rozhodně však výchází pozicí občanskou: člověk z takzvaného malého světa vyrůstá ve střetnutí s totalitárními mocnostmi, počítajícími jen s technickým pohybem a silou mas, v bezděkému hrdinu nebo mučedníka konkrétní humanity. A toto srovnání zdá se mi na místě i v dalším ohledu: jakkoli determinováni dobovými souvislostmi, vůči nimž je občanství malého člověka zdánlivě tak bezmocné, mohli by se muži tohoto ražení dorozumět, byť se přes hranu zákopu nebo střelecký výhled z bunkru na sebe dívali s oprávněně krajními obavami, každý obtížen vlastními předsudky a tísněmi, zaviněnými i nezaviněnými.

Že se úzkost Böllovy bilanční vize vztahuje k politickým pohrobkům a domnělým dědicům Adenauerovým, je výrazem celoživotního zklamání. Ne že by neexistovali. Nejsou však sami, nemají výlučnou moc, nejschopnější z nich vystoupili ze stínu zakladatelského předchůdce jen proto, že se dokázali změnit, přizpůsobit zcela novým situacím a politickým konstelacím. Adenauerova éra, jakkoli zanechala dodnes patrné stopy, skončila léty šedesátými, podobně jako ve Francii éra gaullistická. Heinrich Böll to nemohl nevědět. Přesto nepřestal zápatit s konzervativními konsolidátory poválečné západní Evropy.

K porýnskému krajanu a jeho následovníkům jej poutalo trauma, jež dokládá, kterak jediná tradice může mít více než jedno vyústění. Konradu Adenauerovi bylo již jedenačtyřicet let, když se Heinrich Böll narodil. Od té doby do roku 1933 byl starostou Kolína nad Rýnem, Böllova rodného města, v letech 1946–1966 předsedou CDU, od založení Německé spolkové republiky až do roku 1963 spolkovým kancléřem. Oba byli porýnskými katolíky, nekompromitovanými přežitím režimu nacistického, i když jej každý přežil jinak, přiměřeně rozdílu generačnímu a rozdílu v dosaženém postavení. Nesmířitelně se jejich cesty rozdělily po válce. S Adenauerem zvítězil v západních zónách zničené země pragmatický konzervativní kompromis. V celém životě a díle Heinricha Bölla proti tomu revoltuje utopie o nově a lidsky uspořádaném světě, utopie vyzrálá v útrapách války. Němci Böllova

typu se s válkou nikdy ani v náznaku neztotožnili, od počátku do konce ji prožili spolu s ostatními – včetně návratu do rozbombardovaného domova, vybitých nebo jinak nenapravitelně poznamenaných rodin. Přece však – a v tom by ještě byla patrna stejnost nebo podobnost – vraceli se přeživší zpět do života, byť se zdál sebetěžší.

Od tohoto okamžiku byl Böll nadále stále hlouběji zklamáván jednak izolací od literárních proudů přeživších v emigraci, která pokračovala i v poválečné době. Náhle se vrátily, ozdobeny světovým uznáním, jako alternativa. Málokdo si povšiml, že to je alternativa k tomu, co se s Německem stalo, nikoli však k tomu, co i pro zcela nevinné lidi existovalo zde a nyní. Dále ho zklamalo promeškání jedinečné příležitosti spolu s denacifikací zásadnějším způsobem přestrukturovat německou společnost jako celek. A lidsky i to, že se zkušenost celé generace, nabytá začasté v nezaviněných mezních situacích, po válce ignorovala jako pouze subjektivní odlesk válečnických epizod, zneškodňovala se pamětnickou melancholií, přecházela se jako politováníhodná banalita ve srovnání s velkými úkoly velké aktuální politiky.

Zklamání obestřelo Böllovy poslední prózy hlubokou nostalgií. Přesto však právě na pozadí onoho stesku citlivě vystihují nové kvality a jevy společenské, vyrostlé z nepokojné setby konce let šedesátých. Ve *Ztracené cti Kateřiny Blumové* (*Die verlorene Ehre Katharina Blums*, 1974; česky 1987) se to projevuje nepřímou – v charakteru zaměstnavatelů emancipované dívky nízkého původu, s níž jsou nesentimentálně solidární, i když byla obviněna ze zločinu. Solidarita mezi jednotlivci různých společenských vrstev, tříd, profesí, vyznání, ras a národů tvoří tematické jádro románu *Skupinový snímek s dámou* (*Gruppenbild mit Dame*, 1971). Není tu pouze solidarita okamžiku, objímá lidi s praktickým smyslem pro člověčenství i přes rozsáhlé prostory časové a zeměpisné. Zalidnění této velkolepé fresky z půlstoletí německého života se rozestupuje, podobně jako již v *Biliáru o půl desáté* (*Billard um halb zehn*, 1959; česky 1962), v beránky a buvoly, v ty, kdo nepropadli pokušení vyměnit touhu po trvalé lásce a naději za posluhování pomíjivým mocnostem tohoto světa, a ty druhé.

Prastaré teologické schéma o spasených a zavržených umožňuje Böllovi víc než jen rozdělit své literární postavy na hodné a zlé. Někteří z konformních buvolů jsou slušní a korektní až k nevěře. Nejen jejich šat, ale i jejich činy jsou podle měřítek právě platné konvence bez poskvrny. A beránci? Mnozí opelichaní až běda! Kromě Leni – oné dámy, kolem níž seskupil Böll svůj snímek doby – a jejího milence Borise je každý z ostatních obtížen vinami a slabostmi začasté odpudivými a nesnadno tolerovatelnými. Prostitutka nebo zběhlá jeptiška jsou mezi muži, z nichž jeden se obohatil stavebními spekulacemi při budování válečných opevnění a jiný založil svou existenci na okrádání mrtvol, zjevy přímo posvátně panenskými. Rozhodující pro Bölla nejsou formy životní, společenské, politické nebo konfesijní. Rozhodující jsou činy; k jednomu – i kdyby vyvstaly z života sebenehodnějšího – je zapotřebí čistého srdce; ke druhým jej zapotřebí není, vadilo by.

V tom všem se ozývá Böllova zkušenost z německého roku nula, zkušenost s nezbytností začít na troskách měst, ale i na troskách někdejší společnosti úplně znovu. Heinrich Böll nepřestal připomínat, že první poválečná léta, která i pro něho byla dobou strádání, obsahovala naději na zásadně nové uspořádání občanských poměrů, jež by katastrofální zničení staré společnosti dokázalo obrátit v přednost. Nespatřoval v tom pouze pragmatickou příležitost, která by z nouze učinila ctnost, nýbrž cestu z viny, cestu k mravní obnově. V jeho díle se to projevilo nejen sympatií k postavám nezačleněným do systému kapitalistického provozu, ale též citlivou vnímavostí k příznakům, že ona původní naděje a možnost přece jen úplně neodumřela.

Poslední Böllův román není, jak již řečeno, obrazem bonnské politiky. Vystihuje však některé důležité rysy sociálního podloží této politiky: je původem mimořádně různorodé. Jako by se v něm mnohonásobně překřížily kdysi různé sociální struktury a ideové tendence, které jinde i ve vyvinutých podobách soudobé občanské společnosti setrvaly ve zřetelném vzájemném odstupu a odlišení. Nezůstává však jen u vystižení této stopy po roce nula, který kombinací populismu a aristokratismu vtiskl západoněmecké demokracii tak zvláštní ráz. Pochopil konstruktivní smysl počínání těch, kdo ze setrvačnosti této konstelace, vzniklé – jak řečeno – konzervativně pragmatickým kompromisem, dokázali vystoupit. Spatřoval v nich možné obnovitele svých někdejších nadějí. Prorazit železná pravidla výtečně prosperujícího společenského provozu není však snadné. Proto dech nové občanské svobody bral na sebe podoby krajní, provokativní, jež by upoutaly veřejnou pozornost a unikly nebezpečí, že budou represivní tolerancí rozmělněny v banalitu.

Napřed se vynořily extrémní sociální experimenty, protesty a provokace, poukazující na útlak a násilí, skryté pod leskem hospodářského zázraku, nakonec teroristické akty z beznaděje. S ničím z toho nebyl Böll spjat ani přímo, ani nepřímo. Pochopil však, že pod nepřijatelným povrchem revolty ohlašují se hluboce reálné obsahy a tužby lidské i společenské, vytěšňované dosavadním systémem mimo centrum pozornosti, co možná na okraj. Od té doby stále naléhavěji se v Böllově díle stávají nositelkami naděje ženy. Na ženských osudech typických (*Ženy v krajině s řekou*) i netypických (Leni v románu *Gruppenbild mit Dame*) hledí Böll zachytit nezmanipulovatelnost autentického zdroje života ve smyslu přímém i v mnoha přenesených. Jeden z nejcudnějších spisovatelů moderní literatury neváhá vstoupit do oblasti erotiky a sexu, ne snad kvůli uvolnění morálky, nýbrž k obhajobě životní plnosti a tvořivé spontaneity proti cynismu zvěčňujících konvencí.

Žena v pozdním díle Böllově nezastupuje jen samu sebe ve smyslu sociálním. Zastupuje všechny ostatní menšiny, početné i nepočetné, zastupuje přírodu znásilněnou civilizací, ano – zastupuje člověčenství lidského rodu. Je schopna indukovat je v muži, odvrátit jej od dobývání a opanovávání světa i bližních coby objektů, probudit i v něm erós citění a soucítění. Také o tom čteme v románu *Ženy v krajině s řekou*, nejplněji pak ve *Skupinovém snímku s dámou*.

Vrátíme-li se z literární vize do reality, musíme dát Bölovi za pravdu v tom, že pomíjivé podoby osmašedesátnické revolty pominuly, avšak její pozitivní obsah spolu s generací, která jej přinesla, pronikavě ovlivnil život v západní Evropě, a to v citlivosti k otázkám, které by si byl před třiceti lety málokdo kladl třeba i jen jako problém teoretický.